

ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ У ЗМАГАННІ ЗА РІДНУ МОВУ

У статті висвітлюється боротьба українських освітян за право дитини навчатися рідною мовою в умовах існування імперської системи освіти у другій половині XIX – поч. XX ст. Доводиться, що ці ідеї стали основою державотворення (1917-1919). Прослідковується їх наступність у теоретичному та практичному спадку В.О.Сухомлинського.

The fight of ukrainian teachers for children' right to study their mother tongue in the conditions of imperial system of education existence in the second half of XIX beginning of XX century lights up in the article. An author leads to these ideas became basis of the state creation and he also describes the following in the theoretikal and practical inheritance of V.Sukhomlynskyi.

Визначальною ознакою сучасності є прискорення глобалізаційних, інтеграційних процесів у політичній, економічній, культурній діяльності народів. Знищуються колись потужні дистанційні бар'єри, розпорошуються національні кордони, створюються різноманітні транскордонні спільноти. Для збереження своєї ідентичності наша країна повинна мати і плекати свою систему національного виховання, яка покликана передати молодому поколінню усе багатство генетичного коду народу, його мову, національний характер, своєрідність способу світобачення, національний спосіб мислення – й на цій основі сформувати суспільно значущі особистісні риси громадянина України.

Досягти поставленої мети можна, в першу чергу, шляхом наповнення змісту виховання національними духовними цінностями. Національну мову у цьому аспекті потрібно розглядати не тільки як інструмент спілкування, а й як скарбницю національної свідомості. Представники педагогічної думки України другої половини XIX – початку XX століття наголошували, що, засвоюючи філософію й естетику рідної мови, молоде покоління прилучається до свого історичного коріння, культурних надбань народу та досвіду, набутого попередніми поколіннями.

Ідеї відродження нації, які стали провідними при визначенні головних напрямів роботи школи другої половини XIX – початку XX століття, відповідають національним інтересам України сьогодення, а тому використання здобутків української педагогічної теорії та практики вказаного періоду є закономірним явищем розвитку педагогічної науки.

Історіографічний аналіз засвідчив, що окреслена проблема певною мірою порушувалася у контексті висвітлення громадсько-педагогічного руху за національну освіту в Україні у другій половині XIX – початку XX століття (Л.Березівська, С.Гончаренко, І.Зайченко, О. Коновець, Н.Копиленко, В. Кравець, В. Лозова, О. Любар, Н.Побірченко, О.Савченко, О.Сухомлинська, Г. Троцько, С.Філоненко, М. Ярмаченко та ін.). У зв'язку із цим ми ставимо своїм завданням виокремити з теоретичної спадщини представників педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття ідеї використання рідної мови як одного з головних засобів національного виховання дитини.

У своїй статті ми прагнемо показати боротьбу українських педагогів та освітніх діячів за право навчатися українською мовою у другій половині XIX – початку XX століття та довести співзвучність їх ідей з творчістю В.О.Сухомлинського.

На хвилі піднесення національно-визвольного руху педагогічна думка другої половини XIX-початку XX століття включає широкий спектр науково-обґрунтованих проблем національного виховання, розбудови національної школи.

У цей час визначальними рисами національної свідомості української інтелігенції стають усвідомлення нею етнічної й національної окремоті від інших націй, відчуття себе як частини окремого за національними формами соціуму, і як наслідок, прагнення до культивування рідної мови, яка забезпечує єдність, функціонування і розвиток національного організму у просторовому та часовому вимірах. З'являється значна кількість робіт, у яких

порушувалось питання розробки національної моделі школи, яка була б здатна забезпечити суспільний прогрес держави.

Така неповторність, своєрідність української педагогічної думки другої половини XIX ст. зумовила і особливий етап розвитку національної педагогіки, який О. Сухомлинська розглядає "як культурницький, народницький". Її носіями та ідеологами були передусім представники "Громад", просвітницьких організацій, які ставили за мету формування національної ідеї та національної ментальності, розвиток і збереження української культури як окремого специфічного утворення [5: 36].

На сторінках таких періодичних видань як "Основа", "Черниговский Листок", "Киевский телеграф", "Киевская старина", "Україна" аналізуються питання освіти та виховання, які стояли в центрі уваги членів українських Громад: виховання національної самосвідомості, світогляду, і, зокрема, любові до рідного слова.

Активну участь у педагогічно-просвітницькому русі другої половини XIX століття брали В. Антонович, Б. Грінченко, М. Драгоманов, П.Житецький, М.Костомаров, П.Куліш, І.Нечуй-Левицький, О. Русов, О.Кониський.

Ознайомлення з працями науковців свідчить про те, що проблема мови як важливого інструменту формування національної самосвідомості дитини в педагогічній думці досліджуваного періоду достатньо широко висвітлювалася в публікаціях таких відомих педагогів як К.Д.Ушинський, який у статті "Рідне слово" писав про значення рідної мови: "Мова народу – краший, що ніколи не в'яне і вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина... – весь той глибокий, повний думки й почуття, голос рідної природи, який лунає так гучно в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. Проте в світлих, прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа рідної країни, але й уся історія духовного життя народу. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові – у спадщину нащадкам... Мова є найважливішим, найбагатшим і найміцнішим зв'язком, що з'єднує віджилі, ті що живуть, та майбутні покоління народу в одне велике, історично живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, але є якраз саме це життя. Коли зникає народна мова, – народу нема більше" [10: 282]. Винятково негативним явищем К. Ушинський вважав навчання чужою мовою: "...коли мова, якою починає говорити дитина, суперечить природженому національному її характеру, то ця мова ніколи не матиме такого сильного впливу на її духовний розвиток, який би мала її рідна мова: ніколи не проникне так глибоко в її дух і тіло, ніколи не пустить такого глибокого, здорового коріння, яке б обіцяло багатий і пишний розвиток" [10: 282].

На противагу офіційній лінгвістичній науці, яка заперечувала не тільки самодостатність української мови, а навіть саме її існування, вважаючи її лише "наречием" російської, М. Костомаров, М. Драгоманов, О. Кониський, О. Потебня відстоювали її права на державному рівні, розуміючи, що визнання культурної легітимності української мови має виключне значення для активізації культурно-освітнього життя України, і доводили, що необхідною і найважливішою умовою ефективності навчання українських дітей є навчання їх рідною мовою; що українська мова – це не наріччя, а самобутня і своєрідна мова, витоки якої сягають у сиву давнину, і яка вже заявила про себе творами видатних поетів та письменників (І.Котляревського, Марка Вовчка, Т.Шевченка та ін.).і

Називаючи мову "не тільки однією із стихій народності, але й найбільш досконалою її подобою", рішуче виступив проти указу від 18 травня 1876 року, внаслідок якого українська мова повністю заборонялась, О.Потебня. Мова, на думку вченого, є знаряддям національної свідомості. Спроби її інтернаціоналізації часто обертаються тотальною дегенерацією, особливо тоді, коли пануюча нація прагне принизити, а тим більше ліквідувати мову поневоленої нації. Нація, яка втратила свою мову, говорить він, не спроможна відстояти свою незалежність, вона перетворюється просто на населення.

О.Потебня робить висновок, що денационалізація несе з собою погане виховання, моральну хворобу: "Взагалі денационалізація зводиться до поганого виховання, до моральної хвороби; до неповного користування наявними засобами сприйняття, засвоєння, впливу, до ослаблення енергії мислі; до мерзоти запустіння на місці витіснених, але нічим не замінених форм свідомості; до ослаблення зв'язку підростаючих поколінь із дорослими, що замінюється лише слабким зв'язком із чужими; до дезорганізації суспільства, аморальності, підлоти" [3: 229].

Одним із дієвих засобів національного виховання вважав рідну мову і О.Кониський, стверджуючи, що материнська мова нерозривно пов'язана із свідомістю народності, це мова внутрішніх думок і спроба замінити її чужою зредує знищення індивідуальності особистості. Насильницька русифікація, за переконанням О. Кониського, завдасть Україні непоправної моральної, релігійної, економічної і політичної шкоди й доведе її до ще більшої духовної темноти й економічної руїни. Русифікувати Україну – це значить примусово забрати найсвятіші, прадавні її цінності, знищити своє, віковичне, надбане пращурами. Народ, який втратив свої етнографічні, релігійні, мовленнєві традиції, звичаї, відмінності, не може повноцінно жити, розвиватися, навчати і виховувати дітей. Автор стверджував, що діти, яких змушують навчатися чужою мовою, втрачають інтерес до світопізнання, перетворюються у "здеморалізованих, темних автоматів" [1: 236].

Аналіз публікацій різних років дозволив прослідкувати таку закономірність: якщо на початку 60-х років у педагогічній думці порушувалось питання лише про впровадження української мови в народні школи (як мова викладання), то в кінці 90-х на початку ХХ століття все наполегливіше звучить вимога створення української школи (С.Єфремов, В.Науменко, С.Русова, Б.Грінченко та ін.).

Події першої російської революції 1905-1907 рр. легалізували національний український рух, активізували громадсько-педагогічний рух за реформування шкільної освіти, пріоритетним напрямом якого стало запровадження рідної мови в навчальних закладах.

Вимога навчання рідною мовою звучала не лише з боку окремих культурно-освітніх діячів, але й з боку різноманітних громадських організацій, "Просвіт", з'їздів, просвітницьких товариств, українського вчителства.

Навчання дитини пов'язувалося з її духовним розвитком: "...нормальний розвиток духовного "я" кожної людини залежить перш за все від національних факторів: мови, звичаїв, побуту, історичного минулого" [8: 53].

Я.Чепіга, розглядаючи рідну мову як "народний скарб", "працю народного духу", зазначав, що мова є основою культурного й духовного спілкування людей, поєднанням дитини з психофізичним життям нації, вона нероздільно пов'язана з духовним розвитком народу]. Він писав: "Одберіть у дитини рідну мову і ви зробите її духовною калікою, духовно глухою і сліпою" [9: 124].

Отже, вимога навчання рідною мовою, у педагогічній думці України 1905-1917рр. розглядалася як засіб морального, духовного розвитку особистості, як необхідна умова існування самого народу, його освіти, культури, прогресу. І така вимога не випадкова, "адже духовний розвиток людини нерозривно пов'язаний з розвитком її мовних здібностей, причому в кожному віці є свої певні вимоги, якими не можна нехтувати, бо це означає грішити проти гігієни духа й тіла. Коли ж це діється в широких масштабах, то призводить до повільної дегенерації цілого народу" [2: 49].

На жаль, у зазначений період окреслені ідеї педагогів не були реалізовані на практиці, однак підготували ґрунт для їх утілення в життя у період становлення української державності (1917-1919 рр.), коли освітній рух в Україні набув небачених досі розмірів і вся прогресивна громадськість, учительство, Товариство шкільної освіти, Центральна рада та її виконавчі органи, творчо використовуючи досвід минулого в справі боротьби за рідну школу, примножили його теоретичну частину і вперше після кількох річної перерви української державності приступили до відродження і розбудови національної школи.

У "Проекті Єдиної школи на Україні", який розроблявся на виконання рішень 2-го Всеукраїнського учительського з'їзду і до розробки якого були залучені кращі українські педагогічні кадри (О.Музиченко, С.Русова, Я.Чепіга та інші) зазначено: "В проєктованій школі вага перенесена на виховальне значення мови в емоційній сфері дитячої душі" [4: 11-12].

Таким чином, у другій половині XIX – початку XX століття прогресивна вітчизняна педагогічна думка обстоювала необхідність навчання дітей рідною мовою. Наголошувалось, що мова – це літопис життя нації, її долі, характеру, ролі й місця у світі, особливостей національної традиції. Рідну мову називали одним із визначальних засобів формування особистості та її національної самосвідомості.

Поставлені завдання перед українською школою не втратили актуальності й сьогодні – засобом розвитку рідної мови розвинути духовні і природні здібності дитини.

Вирішення цього завдання вимагає від дослідників звернення до теоретичної та практичної спадщини видатного українського педагога В.О.Сухомлинського. Різноманітність підходу і вичерпність розкриття педагогічних проблем визначає наше прагнення до постійного залучення розробок В.О.Сухомлинського в сучасну педагогічну діяльність.

В.О.Сухомлинський був закоханий у рідну мову, мав розвинуте чуття мови, майстерно користувався арсеналом мовних засобів. Він наголошував, що у вихованні молодого покоління перед нами постає важливе завдання: прищепити любов до рідної мови, щоб рідне слово жило, трепетало, грало всіма барвами і відтінками в душі молодої людини, щоб слово рідної мови говорило їй про віковічні багатства народу, про красу рідної землі, про народні ідеали і прагнення.

Аналіз педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського дозволяє нам стверджувати, що мовну культуру людини він вважав дзеркалом її духовності, фундаментом мислення і розумового розвитку.

Виховання любові до рідної мови, утвердження культу Рідного слова він вважав одним з найважливіших завдань школи, оскільки рідна мова – то безцінне духовне багатство, в якому народ живе, за допомогою якого попередає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції.

У багатьох своїх творах В.О.Сухомлинський глибоко і переконливо розкрив виховні можливості рідної мови, красу якої порівнював з квітучим садом. Його статті "Рідне слово", "Слово про слово", "Роль рідної мови у вихованні любові до Батьківщини", "Слово й емоційна культура", "Джерело невмирущої криниці", "Стежка до квітучого саду", "Любов до рідного слова" та інші стали палким закликком до вчителів плекати й оберігати рідну мову, відкривати дітям її красу і багатство: "Шукайте в невичерпній скарбниці нашої рідної мови перлини, які запалюють вогник захоплення в дитячих очах. Знаходьте найтонші відтінки на багатобарвній палітрі народної мудрості, говоріть дітям красиво про красу навколишнього світу" [7: 167].

В.О.Сухомлинський не сприймав ідею про дві рідні мови. У записнику Василя Олександровича є такий запис: "Дві рідні мови – це так само безглуздо, якби ми намагалися уявити, що одну дитину народили дві матері. У дитини є одна мати. Рідна. До смерті. До останнього подиху".

І не випадково в Павлиші у всі часи (навіть у період тотальної русифікації) у великій пошані була рідна мова: утверджувався культ Рідного слова, обладнувались куточки рідної мови і української культури, проводились бесіди "Краса рідного слова", проводились ранки і вечори української поезії, свята, конкурси "Проба пера", оформлялись альбоми "Наше рідне слово".

У книзі "Серце віддаю дітям" він зазначає: "Мова – духовне багатство народу. "Скільки я знаю мов, стільки разів я людина", – говорить народна мудрість. Та багатство, втілене в скарбниці мов інших народів, лишається для людини неприступним, якщо вона не оволоділа рідною мовою, не відчула її краси. Чим глибше людина пізнає тонкощі рідної

мови, ...тим більше підготовлений її розум до оволодіння мовами інших народів” [б: 201-202].

Ці слова В.О.Сухомлинського особливо актуальні сьогодні, коли першорядного значення в освіті набуває вивчення української мови й іноземних мов, коли в усіх ланках освіти важливо, по-перше, розширити масштаби вивчення мов, а по-друге, так перебудувати їх вивчення, щоб діти засвоювали не знання про мову, а саму живу мову і могли нею вільно спілкуватися.

У наші дні досліджувана ідея, збагачена надбаннями століть зберігає свою людинотворчу сутність, стала об’єктивним явищем педагогічної реальності й підґрунтям її подальшого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кониський О. (Одовець Кость). Освіта на Західно-південній Україні // Зоря. – 1887.– Липень. – Рочн. VIII.– С.234-236 // Зоря. – 1887.– Серпень. – Рочн. VIII.– С.259-262.
2. Мазоха Г.С., Мазоха Д.С. Роль творчої інтелігенції у розвитку національної школи (кінець XIX – початок XX ст.)/ Розвиток освіти в Україні / II пол.. XIX – поч. XX ст.. / Інститут педагогіки АПН України/ Науковий ред.О.В.Сухомлинська, відп.ред. Д.С.Мазоха. – Ін-т педагогіки, 1995. – 115 с.
3. Потебня А.А. Рецензия на сборник "Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф.Головацким": Фрагменты. Эстетика и поэтика – М., 1976. – 613 с.
4. Проект єдиної школи на Вкраїні. Основна школа. – Кам’янець-Подільський: Дністер, 1919. – Кн.1. – 172 с.
5. Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні: Кроки до нового виміру // Збірник наукових праць: Спеціальний випуск "До витоків становлення української педагогічної науки" / В.Г. Кузь (гол. ред.) та інш. – К.: Наук. світ. 2002. – С. 31-40.
6. Сухомлинський В.О.Серце віддаю дітям // Вибр.твори: В 5-ти т. – К.: Рад.школа, 1977. – Т.3. – С.7-279.
7. Сухомлинський В.О.Слово про слово // Вибр.твори: В 5-ти т. – К.: Рад.школа, 1977. – Т.5. – С.160-167.
8. Труды Первого Всероссийского съезда деятелей обществ народных университетов и других просветительских учреждений частной инициативы. – Спт.: Типогр.М.А.Александрова. – 1912. – 180 с.
9. Чепіга Я.Національність і національна школа // Проблеми виховання й навчання у світлі науки й практики. Зб.психопедагогічних статей. – Кн.1. – К.: Друкарня Першої Київської Артлі Друкарської справи, 1913. – С.118-130.
10. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. – К.: Радянська школа, 1961. – 542 с.